

AZ ÁLLAMI OKTATÁSPOLITIKA MEGJELENÉSI FORMÁI A 19. SZÁZADBAN

FORMS OF PUBLIC EDUCATION POLICY IN THE 19TH CENTURY

Balla János

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

ÖSSZEGLALÁS

A 17. század végétől a felvilágosodás filozófusaitól elindul az egyházi és az állami ügyeknek a szétválasztására irányuló törekvés az európai államokban. Elméleti, vegytiszta szétválasztásról, amely egy pontban történt volna meg, egyik országban sem beszélhetünk. Jól tetten érhető ez az oktatás területén, ahol szinte mindegyik vizsgált állam valamilyen módon egy vallási intézmény közvetítésével jutott el arra a gondolatra, hogy neki is részt kell vállalnia állampolgárai nevelésében.

Az így létrejövő modernizálódó európai közoktatási rendszerek közös vonása, hogy majdnem mindegyikük csak a 19. század végére – esetenként a 20. század elején – jut el a kötelező, állam által felügyelt oktatás gondolatáig, valamint az is, hogy a nemzeti közoktatási rendszerek elemei, illetve középszintje elkülönülnek egymástól. Az így létrejövő duálisnak mondható rendszer különböző iskolatípusai eltérő pedagógiai célokat határoznak meg, és azok foganatosításához egyedi tanítási formákat alkalmaznak. Eltér egymástól a két rendszer felügyeleti és intézményirányítási rendszere is. A minden állampolgár számára kötelező tömegiskola elsősorban az alapvető készségek (írás, olvasás, számolás) megtanítására és a nemzeti érzület „elsajátítására” fókuszál.

ABSTRACT

From the end of the 17th century, the philosophers of the Enlightenment set in motion a drive to separate church and state affairs in European states. We cannot talk about a theoretical, clear-cut separation in any country at any point. This can be clearly seen in the field of education, where almost all the states studied came to the idea through the intermediary of a religious institution, in one way or another, that they too should be involved in the education of their citizens.

The common feature of the evolving modern European public education systems is that almost none of them reach the idea of compulsory, state-supervised education until the end of the 19th century – sometimes the beginning of the 20th century – and that the elementary and secondary levels of national public education are separated systems. In the resulting, basically dual school system, the different types of institutions set different educational objectives and use specific teaching methods to achieve these. The supervisory and institutional governance systems of the two systems are also different. The people's school, which is compulsory for all citizens, focuses on teaching basic skills (reading, writing, arithmetic) and “acquiring” a sense of national identity.

Kulcsszavak: felvilágosodás, filozófia, oktatástörténet, állam, egyház, szétválasztás

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2024.3.6

Keywords: enlightenment, philosophy, history of education, state, church, separation

Bevezetés

„Egyház és állam – polgári és vallási jogok: megtartani a civilizált társadalom ezen alapvető hatalmait az egymással megfelelő viszonyban, nehogy inkább annak terhévé, mintsem támaszává váljanak; ez talán a politika tudományának legbonyolultabb feladata, melyet sok évszázad próbálkozásai sem tudtak elméletileg megoldani, habár a gyakorlatban egy-két országban szerencsésen elsimították a nézeteltéréseket.”

Samuel T. Coleridge: *Essays on His Times*

Az egyház és az állam jogi viszonya egyik meghatározó kérdése a jogtörténetnek. Ez a kapcsolat összefonódik az állam szuverenitásával, valamint az állampolgári szabadságjogokkal. Az állam és az egyház különválasztásának sokak által megfogalmazott gondolata – melynek előzményei, nyomai megtalálhatók a modernitást megelőző századokban is – a felvilágosodás korában merült fel erőteljesen a filozófiában, majd ezt követően a törvényhozásban. Előrebocsátjuk, hogy mindegyik ország más-más megoldást követ, nincs általánosan elfogadott modellje sem egyetemesen, sem regionálisan az állam és egyház viszonyának. Indokolt tehát, hogy a legfontosabb nemzetközi példákat történeti, jogfilozófiai, valamint oktatástörténeti megközelítésben alább bemutassuk a teljesség igénye nélkül.¹

A hagyományos megközelítés Európában három modellt különböztet meg a szétválasztásban. Az első az ún. *államegyházi* modell történelmi öröksége, amelynek emblematisms országa Anglia. A második, a radikális *elválasztás* modellje, ami Franciaországhoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz is köthető. A harmadik a *kapcsolódó* modell, amely elsősorban Közép-Európa német nyelvű államaiban, Ausztriában, Németországban és

¹ Robert Audi: Democratic authority and the separation of Church and State. New York 2011. 39–40.; Rodney Stark – Laurence R. Iannaccone: A Supply-Side Reinterpretation of the “Secularization” of Europe, Journal for the Scientific Study of Religion 33. (1994) 3. sz. 230–252. Charles Taylor: A szekularizáció változatai. 2000. 7. (1995) 8–14.

Svájc német nyelvű kantonjaiban fejlődött ki. Ez a berendezkedés az állam-egyháziság és a radikális elválasztás között foglal helyet. A hangsúly az együttműködésen van, amelyben az állam pozitív semlegességgel – és nem közömbösséggel – viszonyul az egyház felé.²

Egy-egy országnál először a szétválasztás filozófiai háttéréről, majd konkrét filozófusokról olvashatunk, végül az iskolaügyet tekintjük át a 19., illetve ahol indokolt a 20. század elejéig.

1. Az angol modell

„(...) azt hiszem, nyugodtan mondhatom, hogy az utunkba akadó emberek kilenczted része nevelés útján lett azzá, ami – jóvá vagy gonosszá, hasznossá vagy haszontalanná. A nevelés okozza a nagy különbségeket az emberek között.”

John Locke: *Gondolatok a nevelésről*

Az állam és egyház különválasztásának egyik legismertebb megfogalmazója az angol újkori polgári filozófia klasszikus képviselője, John Locke (1632–1704) volt.³ *Levél a vallási türelemről* című írása a XVII. századi Anglia társadalmi és vallási küzdelmeinek kellős közepébe vezeti az olvasót. Műve abban az időben keletkezett, amikor a filozófus politikai menekültként Hollandiában tartózkodott 1685 és 1686 között.⁴ Az eredeti latin változat 1689-ben jelent meg a szerző neve nélkül (*Epistola de tolerantia*).⁵ Ez a mű az első ama három levél közül, amelyeket Locke a vallási türelemről

² Schanda Balázs: Az állam és az egyház viszonyának lehetséges modelljei. *Társadalmi Szemle* 5. (1995) 35–41. Robert Audi: The Separation of Church and State and the Obligations of Citizenship. *Philosophy & Public Affairs* 18. (1989) 3. sz. 259–261. Theodore S. Orlin: A vallásszabadság védelme, az egyház és az állam viszonya. *Világosság* 33. (1992) 440–450.; Michael Minkenberg: Church-State Regimes and Democracy in the West, Geopolitics, History, and International Relations 4. (2012) 1.sz. 76–100.; Robert J. Barro – Rachel M. McCleary: Which Countries Have State Religions? *The Quarterly Journal of Economics* 120. (2005) 4. sz. 1331–1370.

³ Peter A. Schouls: Reasoned Freedom. John Locke and Enlightenment. London 1992. 6.

⁴ Locke a „dicsőséges forradalom” és Orániai Vilmos trónra kerülése után 1688-ban tért vissza hazájába.; Kontler László: Locke értekezése a polgári kormányzatról. *Korunk* 8. (2019) 27–29.

⁵ A Locke Dictionary. Ed. John W. Yolton. London 1993. 123–127.

írt.⁶ A második 1690-ben, a harmadik 1692-ben jelent meg angol nyelven.⁷

Locke első levele a vallási türelemről kétségtelenül a legjelentősebb a három levél közül.⁸ Az itt megfogalmazott alapvetések szoros kapcsolatban állnak Locke-nak a kormányzatról szóló két értekezésével is.⁹ Az állam lényegének magyarázatát a *Két értekezés a kormányzatról* és a *Levél a vallási türelemről* egymással egybehangzóan adják meg. Az utóbbi alapgondolata, hogy az államot és az egyházat feltétlen szükséges különválasztani.¹⁰ Locke ennek során határozza meg az állam, illetve az egyház fogalmát is: „Az állam – én úgy látom – olyan emberi közösség, amely csak a polgári javak megőrzésére és előmozdítására alakult. Polgári javaknak nevezem az életet, a szabadságot, a testi épséget és egészséget és a külső javak – amilyenek a birtok, a pénz, a házi eszközök stb. – birtoklását.”¹¹ Az egyház fogalmának meghatározása így hangzik: „Nekem úgy tetszik, hogy az egyház önként társult emberek szabad közössége arra a célra, hogy az Istent nyilvánosan úgy tisztelhessek, ahogy – hitük szerint – az Istenség tőlük ezt a lelkük üdvösségére elfogadja.”¹² Az állam és az egyház fogalmából következik, hogy más és másféle bűnöket más-más eszközökkel büntethetnek. Az állam hatalma a kényszerítő erőben rejlik, és éppen ezért nem tartozhat az állam hatáskörébe a lelkek gondozása: „Mivel pedig az igazi és üdvösséges vallás a lélek belső hitében áll, amely nélkül Isten előtt mit sem ér; olyan az emberi értelem természete, hogy semmiféle külső erőszak nem kényszerítheti. Elveheted a javait, börtönben őrizheted, vagy kegyetlen büntetéssel sanyargathatod a testet, mindez hiábavaló lesz, ha ezekkel a büntetésekkel az értelemnek a dolgokról alkotott ítéletét akarod megváltoztatni.”¹³

⁶ A közvélekedéssel ellentétben Locke totális türelme sem az ateistákra, sem a katolikusokra nem terjedt ki. Az állam nem lehet toleráns olyan „vallásokkal” szemben, amelyek más legfelsőbb hatalmat ismernek el, vagyis nem lehet toleráns az ezt valló egyénekkal szemben sem. Vö. Toleration in Enlightenment Europe. Eds Ole Peter Grell – Roy Porter. New York 2006. 37–38.

⁷ *John Dunn: The Political Thought of John Locke.* New York 1969. 27–29.; *Adam Wolfson: Persecution for Toleration.* Plymouth 2010. 13.

⁸ *The Oxford Handbook of Secularism.* Eds. Phil Zuckerman – John R. Shook. New York 2017. 371.

⁹ *Wolfhart Pannenberg: Teológia és filozófia.* Bp. 2009. 132–133.

¹⁰ *David McCabe: John Locke and the Argument against Strict Separation.* *The Review of Politics* 59. (1997) 2. sz. 236–238.; *Jakob De Roover – S. N. Balagangadhara: John Locke, Christian Liberty, and the Predicament of Liberal Toleration.* *Political Theory* 36. (2008) 4. sz. 526.

¹¹ *John Locke: Levél a vallási türelemről.* Bp. 1992. 8.; *Locke Political Essays.* Ed. Mark Goldie. Cambridge 1997. 134–159.

¹² *Locke, J.: Levél i. m.* 11.

¹³ Uo. 9. *The Sources of Secularism.* Ed. Anna Tomaszewska – Hasse Hämäläinen. London 2017. 96.

Ebből pedig az következik, hogy az államnak nem lehet sem joga, sem kötelessége beleszólni abba, hogy ki milyen úton keresi az üdvösséget, milyen módon tiszteli istenét. Továbbá minden egyháznak csak a saját tagjai felett van joghatósága, nem lehet hatalma a más egyházi közösségekhez tartozók felett, hiszen minden egyház önként társult emberek szabad közössége. Az egyház nem kérheti az állam segítségét arra, hogy erőszakkal a maga hitére térítse vagy pedig üldözze a más felekezethez tartozókat. „Úgy ítélem, hogy mindenekelőtt különbséget kell tenni a polgári és a vallási dolgok között, és helyesen meg kell vonni a határokat az egyház és az állam között.”¹⁴

Locke arról is értekezik, hogy az egyház nemegyszer a világi hatalom engedelmese kiszolgálója volt. „Ámbár – ha az igazat akarjuk megmondani – az egyház többnyire könnyebben alkalmazkodik a fejedelmi udvarhoz, mint az udvar az egyházhoz (értve ezen az egyházi emberek törvényhozó gyűlését) (...) újabb példákat mutat Anglia története, mily szépen és készségesen szerkesztették meg az egyházi férfiak határozataikat, hitük tételeit és az egyház szertartásait, valamennyit a király kívánsága szerint, Henrik, Edward, Mária és Erzsébet idejében. Pedig ezek a királyok a vallásról oly különbözőképpen éreztek és parancsoltak, hogy senki, hacsak nem volt esztelen, majdnem azt mondtam: istentagadó, nem merte kinyilvánítani nyugodt lelkiismerettel, melyiket tartja közülük igaz embernek és az igaz Isten imádójának, hogy Isten iránt érzett igaz tisztelettel engedelmeskedessen vallási rendelkezéseinek.”¹⁵ Ennek egyszerű oka abban keresendő, hogy az angol egyház feje a világi uralkodó. A VIII. Henrik (1491–1547) alapította anglikán egyház – amely végső soron a parlament ellenőrzése alatt állt – mind a katolikus, mind a protestáns hagyomány örökösének vallotta magát. Másként állt a helyzet a brit szigetek többi részén: Skóciában a reformáció kálvini jelleget öltött, a walesiek pedig az angol mintát követték. Írország viszont – nagyobb részben – katolikus maradt, ezáltal elhatárolódtak az uralkodó protestáns britektől. Kivételt képeztek az ír sziget északi részére betelepült skót telepesek, akik ugyancsak reformált vallást követték.¹⁶

A protestantizálódó királyságban fontos kérdés volt az iskolaügy az állam és egyház viszonylatában.¹⁷ Nem meglepő módon az iskolák és a főiskolák Angliában az anglikán egyházhoz kapcsolódtak, de olyan központokká fejlődtek, amelyeken belül különböző csoportok gyakran élesen

¹⁴ Locke, J.: Levél i. m. 7.; Montesquieu and England. Ed. Rebecca E. Kingston. London 2010. 39.

¹⁵ Locke, J.: Levél i. m. 29.

¹⁶ Leo F. Solt: Church and State in Early Modern England. 1509–1640. New York 1990. 44–45.; James Murray: Enforcing the English Reformation in Ireland. New York 2009. 4–12.; Stephen V. Monsma – Christopher J. Soper: The Challenge of Pluralism. New York 2009. 134–136.

¹⁷ Church and State in 21st Century Britain. Ed. R.M. Morris. London 2009. 22–27

eltérő véleményt alakítottak ki a teológiában éppen úgy, mint az egyházjogban. Skóciában a kálvini reformáció, mely erősen hangsúlyozta a Biblia egyéni olvasását és tanulmányozását, a népoktatás gondolatának melegágya lett. Mindez a skótokat Európa egyik legjobban képzett népévé tette, akik máig megőrizték elkülönült és kiemelkedő oktatási rendszerüket.¹⁸

A polgárháború után is az anglikán egyház maradt az államegyház, és ez ellenőrizte az egyetemeket és a legtöbb iskolát, azonban a 18. század végére a helyzet megváltozott, a szereplők létszáma az oktatási intézmények fenntartásában megnőtt: az iskolák helyi autonómiáján alapuló decentralizált rendszer jött létre, amelyben az oktatási intézményeket egyesületek, önkormányzatok, magánszemélyek felügyeltek és működtettek. Az 1810-es évektől kezdve pedig különféle szervezetek jöttek létre, amelyek kimagasló eredményeket értek el a természettudományos műveltség, a testkultúra és egyéb praktikus ismeretek terén.¹⁹

A szigetországra jellemző módon két lelkész munkája – Andrew Bell és Joseph Lancaster – révén indult meg az angol közoktatás reformja, amely a 18-19. század fordulóján Európa-szerte elterjedt. Ez az ún. „kölcsonös oktatásra” alapuló módszer – a később a Bell-Lancaster-módszer – lényege, hogy a tanár az idősebb és tehetségesebb tanulók közül segédtanítókat választott maga mellé, akik a kisebb gyerekeknek megtanították mindazt, amit a hivatásos tanártól elsajátítottak. A módszer azt eredményezte, hogy a segédekkel megerősített tanárok nagyobb létszámú osztályokkal is tudtak egyszerre dolgozni. Az angol módszer a tengerentúlon, valamint Európában is nagy népszerűségnek örvendett.²⁰

Az Egyesült Királyságban intézményesülő klasszikus liberalizmus sokáig gátolta az oktatásba történő etatista beavatkozást. A társadalom előkelőbb rétegeihez tartozó fiatalok azonban mégsem maradtak minőségi oktatás nélkül. Az önkéntességen alapuló vallásos, zártkörű elitképző magániskolák és egyetemek kiállták az idő próbáját, és továbbra is kiváló oktatásban részesítették az idejárókat. A 14-18 éves korú fiatalok középszintű képzését a szintén nagy tradícióval rendelkező bentlakásos magániskolák (*public school*)²¹ tartották kezükben, amelyek falai között előkészítő iskolák (*preparatory schools*) is működtek. Az angol arisztokrácia neves középiskolái, kollégiumai – a magas tandíjért cserébe – olyan műveltséget adtak a fiataloknak, amelynek középpontjában a hagyományos klasszikus nyelvi (görög és latin) tanulmányok álltak. A középiskolai tanulmányokat az

¹⁸ T. L. Jarman: *Landmarks in the History of Education*. London 1963. 154.

¹⁹ Uo. 199–200. Németh András: A modern magyar iskolarendszer kialakulása a nemzetközi intézményfejlődési és recepciós folyamatok tükrében. *Iskolakultúra* 5. (2005) 58.

²⁰ Michael Sanderson: *Education, Economic Change and Society in England 1780–1870*. London 1991. 21–22.

²¹ A leghíresebbek: Eton, Winchester, Harrow, Charterhouse, Rugby, Westminster, Merchant Taylors, St. Paul's and Shrewsbury.

1854-ben bevezetett – és az ún. Civil Service keretében létrejött – versenyvizsga zárta, amely leginkább az állami hivatalnokok kiválasztására szolgált. Ez a vizsga alapvetően az általános műveltséghez tartozó tudásanyagot állította fel mércének.²²

Az állami középiskolai oktatás szervezeti keretei csak a 20. században, egészen pontosan 1902-ben épülnek majd ki (*The Balfour Act*). Ekkor hozták létre az elemi és középiskolai oktatási hatóságot (*Board of Education*), amely intézményt csak 1944-ben emelték minisztériumi szintre. Szintén az 1902-es törvényhez köthető a helyi oktatási hatóságok (*Local Education Authorities*) rendszere, amelynek illetékessége az elemi és középfokú iskolákra terjedt ki.²³

A fentiekből is jól kiolvasható, hogy a mindenkori brit kormányok igen hosszú időn át távol tartották magukat attól, hogy beavatkozzanak az elemi oktatásba, illetve hogy elrendeljék a kötelező iskolalátogatást. Egy korábbi, az 1833. évben elfogadott reform (*Factory Act*) is csupán az anglikán egyház felügyelete alatt megvalósuló segélyezési program létrejöttét jelentette, amely már nem bizonyult elégségesnek az ipari városokban jelentkező megnövekedett oktatási igények kiszolgálására. Viszont a támogatási összegek eredményes felhasználására és ellenőrzésére létrehozták az állami Nevelési Tanácsot és egy szakfelügyeleti rendszert is.²⁴

Az 1860-as évekre egyre feltűnőbb volt a többi európai országhoz viszonyítva, hogy az Egyesült Királyságban számos iskoláskorú gyerek még mindig nem jár iskolába, ami kéz a kézben járt az ország iskolázottsági színvonalának esésével. Ennek kiküszöbölésére léptették életbe 1862-ben az új rendeletet (*Revised Code*), amely az egyes elemi iskoláknak olyan mértékű állami pénzügyi támogatást nyújtott, ami arányban állt az írás, olvasás és számolás tanításának sikerességével. A népoktatás hatékonyságának további növeléséhez az 1870-ben megalkotott Education Act (*Forsster's Education Act*) járult hozzá. Ez már előírta az 5-14 éves korú gyerekek oktatását végző állami iskolák létrehozását egy adott körzetben, ahol nem működött megfelelő egyházi iskola. Az általános iskolakötelezettség bevezetésére még 1880-ig kellett várni (*Mundella's Act*), az ingyenes elemi oktatás pedig 1891-ben jött létre.²⁵

2. Az amerikai út

„Azok a jogkörök, amelyeket alkotmány nem ruházott rá az Egyesült Államokra, és nem tiltott meg az egyes

²² Németh András: A pedagógia problémátörténete. Bp. 2004. 434–435.

²³ Jarman, T. L.: Landmarks i. m. 273–274.

²⁴ Sanderson, M.: Education i. m. 24.; Kontler László: Állam, egyház, államegyház. Világosság 35. (1994) 148.

²⁵ Sanderson, M.: Education i. m. 25. 69.; T. L. Jarman: i. m. 266.

államoknak, az egyes államokat, illetve a népet illetik.”

Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának X. kiegészítése

Az állam és egyház szétválasztásának gondolata gyorsan terjedt Angliában és Franciaországban is, mégis az Amerikai Egyesült Államokban érett be Locke filozófiai elgondolása.²⁶ Ennek egyik legfontosabb forrása a Jogok Törvénye (*Bill of Rights*) néven ismert, tíz kiegészítő pontból álló alkotmánymódosító textus, amelyet néhány évvel az eredeti alkotmány után 1791-ben ratifikáltak. Ezen belül is megkülönböztetett jelentőségű az Első Kiegészítés,²⁷ mivel az amerikai állampolgárok legfontosabb szabadságjogait rögzíti: a szólás-, a sajtó-, a vallás- és a gyülekezési szabadságot. A pontos idézet így szól az alkotmány szövegből: „A Kongresszus nem alkothat olyan törvényt, amely vallást alapít, vagy vallás szabad gyakorlatát tiltja...”²⁸

Ebből kiolvasható, hogy az eredeti tilalom kizárólag a szövetségi kormányzatra, annak is a törvényhozó ágára vonatkozik, vagyis önmagában egyáltalán nem korlátozza azt, hogy a tagállamok saját hatáskörükben efféle jogszabályokat hozzanak.²⁹

Ennek alátámasztására lépünk vissza néhány évet Amerika történelmében. Az alapító atyák számára nem volt kérdés, hogy a vallásnak és az oktatásnak kéz a kézben kell járnia, ezért már az 1787-ben keletkezett Északnyugat-rendeletben (*Northwest Ordinance*) így fogalmaztak: „A vallás, az erkölcs és a tudás egy jó kormányzat léteéhez és az emberiség általános boldogságához egyformán szükséges. Az oktatás és nevelés színhelye pedig az iskola, amelyet ezért minden időben segíteni és támogatni kell.”³⁰ Az államot és az egyházat elválasztó törvény tehát nem a kormány-

²⁶ Philip Hamburger: Separation of Church and State. Massachusetts 2004. 53–55.

²⁷ *Establishment Clause, Free Exercise Clause*, azaz államvallási klauzula és szabad vallásgyakorlat klauzula, összefoglalóan pedig *Religion Clauses*, vagyis vallási klauzulák. Vö. Irving Brant: Madison, On the Separation of Church and State. The William and Mary Quarterly 8. (1951) 1. sz. 18.

²⁸ Schweitzer Gábor: Lelkiismereti és vallásszabadság. In. Lamm Vanda (szerk.): Emberi jogi enciklopédia. Bp. 2018. 464. “Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof (...).”

²⁹ Hamburger, P.: Separation i. m. 2–3.; Ennek ellentmondásosságáról az amerikai joggyakorlatban: Leo Pfeffer: Church and State, Something Less than Separation, The University of Chicago Law Review 19. (1951) 1. sz. 1–29.; Wilber G. Katz: Freedom of Religion and State Neutrality. The University of Chicago Law Review 20. (1953) 3. sz. 426–440.

³⁰ The Northwest Ordinance. Ed. Frederick D. Williams. Michigan 1989. 125.; Milton R. Konvitz: Separation of Church and State. The First Freedom. Law and Contemporary Problems 14 (1949) 1. sz. 56.; Thomas J. Curry: The First Freedoms.

zat és a nép, hanem a szövetségi kormány és az államok között húzódot. Az államok elméletileg az első alkotmánykiegészítés után is támogatták a vallásgyakorlatot.³¹

Egy másik konkrét történetből még világosabb a jogalkotók szándéka. Az Egyesült Államok harmadik elnöke, Thomas Jefferson (1743–1826) szerint is a vallás az államok dolga: „Az Egyesült Államok kormányának megítélésem szerint nem szabad beavatkoznia a vallási intézmények dolgába, tanaikba, dogmáikba és gyakorlatukba. Ez abból a rendelkezésből következik, hogy a vallások intézkedéseivel és működésével kapcsolatosan semmiféle törvény nem alkotható, valamint abból is, amelyik az államok hatáskörébe utal minden olyan hatalmat, amelyet azok nem ruháztak kifejezetten az Egyesült Államok kormányára. Az pedig egészen bizonyos, hogy e kormányra vallási kérdésekben semmiféle hatalmat nem ruháztak, vagyis a dolog az egyes államokra tartozik, amennyire ilyesmiben emberi hatalomnak szava lehet egyáltalán.”³² Ezeket a sorokat Samuel Millerhez, egy presbiteriánus lelkészhez intézte az elnök, amikor az megkérdezte tőle, hogy miért nem adott ki – elődeihez hasonlóan – hálaadásnapi nyilatkozatot.³³

Egy másik emblematikus írása Jeffersonnak az egyházat és az államot illetően 1802-ből, amelyet egy baptista gyülekezetnek küldött, mivel azok kifogásolták Connecticut állam vallásszabadságra vonatkozó joggyakorlatát:³⁴ „Mivel Önökkel együtt hiszem, hogy a vallás olyan ügy, amely egyedül az emberre és Istenére tartozik, hogy az ember senki másnak sem tartozik elszámolással hitéért vagy annak gyakorlásáért, hogy a kormány legitim hatalma csak tettekre terjed ki, véleményekre nem, ezért rendkívüli tisztelettel tekintek az amerikai nép azon döntésére, mellyel deklarálta, hogy törvényhozása nem alkothat törvényt vallás hivatalossá tétele avagy szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában, ezáltal elválasztó falat építve egyház és állam közé.”³⁵ Jefferson rövid válaszában az Egyesült Államok alkotmányának első kiegészítéséből vett szó szerinti idézettel hangsúlyozta, hogy a

---

Church and State in America to the Passage of the First Amendment. New York 1986. 217–218.

³¹ *Alexander Meiklejohn*: Educational Cooperation between Church and State. Law and Contemporary Problems 14. (1949) 1. sz. 61–72.; *Paul Johnson*: Az amerikai nép története. Bp. 2016. 215.

³² Uo. 215.; *Alexis de Tocqueville*: Democracy in America. Chicago 2000. 523.

³³ *Daniel L. Dreisbach*: Thomas Jefferson and the Wall of Separation between Church and State. New York 2002. 63–64.; *Donald D. Drakeman*: Church, State and Original Intent. New York 2010. 97.

³⁴ Uo. 144–145.

³⁵ Jefferson: Political Writings. Eds. Joyce Appleby – Terence Ball. Cambridge 1999. 396–397.; *Bruce Ledewitz*: Church, State and the Crisis in American Secularism. Bloomington 2011. 47. A fal metaforát korábban már Roger Williams (1603–1683), Rhode Island megalapítója használta 1644-ben. *Izsák Norbert*: Az amerikai

nemzet jogi alapdokumentuma és új elnökük egyaránt a lehető legteljesebb körű vallásszabadság mellett foglalt állást, vagyis a gyülekezet oldalán állt ebben a vitában.³⁶

Az amerikai út sajátosságából következik az a megállapítás az oktatásra nézve, hogy ahány állam, annyi szokás. Az általános közoktatás gondolata is meglehetősen szerteágazó. Az első állami oktatási tanács, vagy az európai fülnek jobban csengő minisztérium Massachusetts államban jött létre 1837-ben. Célja volt, hogy az államban működő kerületi iskolákat maga alá rendelje és egy szerves, egységes rendszert alakítson ki. Ennek irányítását egy testületre bízta, amely maga közül választott egy vezetőt. Együttesen azt a feladatot látták el, hogy a törvényhozó szervezetnek készítettek jelentéseket az iskolák állapotáról. Az első ilyen választott vezetője a „tárcának” Horace Mann (1796–1859) volt, aki óriási munkabírással vetette bele magát a közoktatási rendszer kiépítésébe. Nem volt könnyű dolga, hiszen ebben a korban a helyi közösségek autonómiájával és az egyházak befolyásával is számolnia kellett.³⁷

Mannre nagy hatást gyakorolt a 1843-as európai tanulmányútja, ahol közelről tanulmányozhatta az oktatási rendszert. Mivel az Egyesült Királyságban 1870-ig nem jött létre hivatalos, az állam által felügyelt közoktatás, így Mann nem foglalkozott különösen a szigetországgal, hiszen Amerikában is az angol rendszer dominált még a koloniális időkben. Sokkal jobban érdekelte Poroszország, ahol az oktatást a nemzet egységesítésére is fel kívánták használni. Mit látott itt az amerikai érdeklődő? Centralizált intézményeket, állam által előírt tanterveket, rengeteg statisztikai adatot az iskolákról. Mann tisztában volt vele, hogy a porosz oktatási modell egy az egyben nem alkalmazható Amerikában. A centralizálást finoman kezdte el, mondhatni alulról építkezett: könyveket kért a tanácstól, amiből a jövő pedagógusai tanulhatnak majd; statisztikát készíttetett, hogy felmérje az államban működő iskolák helyzetét, valamint pénzt kért a kerületektől az iskolákra. Bár kis lépései is óriási ellenkezést váltottak ki Massachusetts lakosaiból, mégis ez az állam lett Amerikában az első, ahol bevezették a kötelező közoktatást 1852-ben.³⁸

Horace Mann agendája nem halt vele: a polgárháborús konfliktus lezárultával Mannhez hasonló elköteleződésű oktatáspolitikusok felka-

---

keresztény vallási fundamentalizmus története: a kezdetektől 1947-ig. Bp.2021. 91.

³⁶ *James H. Huston: Church and State in America. New York 2008. 175–177.; Pintér Károly: Jefferson fala. Aetas 33. (201) 79.*

³⁷ *Paul E. Peterson: Saving Schools. From Horace Mann to Virtual Learning. Massachusetts 2010. 27–29.; Ellwood P. Cubberley: The History of Education. 1920. 291.; Steven K. Green: The Second Disestablishment. New York 2010. 252–255.; Derek H. Davis: The Oxford handbook of Church and State in the United States. New York. 2010. 81.*

³⁸ *Peterson, P.: Saving Schools i. m. 30.*

rolták a közoktatás ügyét. A szövetségi kormányhoz tartozó meglehetősen kis jogosítvánnyal bíró oktatási tárca 1870-től elkezdett professzionalizálódni, és megkezdte az állami iskolák helyzetének széles körű felmérését. A kötelező közoktatás elterjedésének másik motorja az ún. NEA (*National Education Association*) volt, amely a civil erőket fogta össze. Szívós munkájuknak köszönhetően gyakorlatilag mindegyik állam fejet hajtott a kötelező közoktatás gondolata előtt, így 1918-ra az utolsó Mississippi is beállt a sorba. Az államok nemcsak a kötelező közoktatást cikkelyezték be, hanem azt is, hogy a gyerekeknek tilos dolgozniuk – a családi földeken és vállalkozásokon kívül.³⁹

A tengeren túli oktatási modell tovább bonyolódik, ha megvizsgáljuk az Amerikai Egyesült Államok Legfelső Bíróságának (*Supreme Court of the United States*) jogértelmezési gyakorlatát az oktatási intézmények állami finanszírozását illetően.⁴⁰ Az emblemikus *Everson v. Board of Education*, 330 U.S. 1 (1947) ügyben a testület megerősítette azt a szabályozást, amely Newjerseyben kifizette az iskolabussszal történő utazással kapcsolatos költségeket az egyházi iskolák tanulóinak. Az indoklás szerint az egyházi iskoláknak nyújtott hasonló természetű állami támogatás természete – pl. rendőri vagy tűzoltósági – gyakorlatilag megfeleltethető a buszköltségek megtérítésével. Amennyiben az állam nem nyújtana rendőri segítséget egy egyházi intézményben tanuló diáknak, félreértelmezné az alkotmányt. Ugyanígy, ha egy vallásos iskola épülete lángokban áll, a tűzoltóknak kötelességük eloltani a tüzet, teljesen mindegy, hogy egy épületet egy felekezet tartja fent.⁴¹

3. A francia út

„Az állampolgár részére a politikai szabadság azt a lelki nyugalmat jelenti, amely abból a véleményből származik,

³⁹ Uo. 30–31.

⁴⁰ Az esetek a 19. századtól nyomon követhetők az intézmény honlapján: <https://supreme.justia.com/cases-by-topic/religion/>. Magyarul, egyes amerikai jogesetekről bővebben: *Koltay András*: A vallások, az állam és a szólás szabadsága. (Vallási jelképek, vélemények és blaszfémia a közéletben.) Bp. 2016. 167–180.

⁴¹ Miként a döntés igen határozottan fogalmaz: „Of course, cutting off church schools from these services, so separate and so indisputably marked off from the religious function, would make it far more difficult for the schools to operate. But such is obviously not the purpose of the First Amendment. That Amendment requires the state to be a neutral in its relations with groups of religious believers and non-believers; it does not require the state to be their adversary. State power is no more to be used so as to handicap religions than it is to favor them.” Bővebben: *Paczolay Péter*: Állam és egyház viszonya az amerikai alkotmányban. *Világosság* 4. (1995) 56–58.; *Emberi jogok*. Szerk. Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila. Bp. 2003. 561–566.;

melyet ki-kí saját biztonsága felől táplál. És ahhoz, hogy ez a szabadság legyen, olyan kormányzat szükséges, amely alatt az egyik állampolgárnak sem kell egy másik állampolgártól félnie.”

Montesquieu: *A törvények szelleméről*

Montesquieu (1689–1755) 1748-ban publikálta *A törvények szelleméről* című, a politikai-törvénykezési gondolkodásunkat a mai napig meghatározó művét. Az állam és vallás kapcsolatáról a huszonnegyedik és az azt követő fejezetben esik szó. A bevezető rész után – amelyben kifejti a vallásos dogmák politikai szempontból hasznos voltát – a vallástalan állam gondolatával szemben érvel, amelyet Pierre Bayle valláskritikus vázolt fel. Montesquieu szerint a vallás szinte mindig hasznos a politikum számára, hiszen képes egyfajta ellenőrző szerepet betölteni az államhatalmat gyakorlókkal szemben. „Nem az a kérdés, hogy az jobb-e, ha valamely embernek vagy népnek egyáltalán nincs vallása, vagy az, ha vallásával visszaél, hanem, hogy mi a kisebb baj: ha a vallással olykor visszaélnék, vagy ha egyáltalán nincs vallásuk az embereknek.” A francia filozófus szerint a vallástalanság a nagyobb baj gyökere.⁴²

Montesquieu a tizenötödik fejezetben megfogalmazza az egyház vagyonának és hatalmának korlátozásáról szóló gondolatát, ami elvezeti őt a vallási türelmetlenség kérdéséhez is. John Locke már említett elméletéhez hasonlóan, ő is hitet tesz a vallási türelem mellett: „Hasznos tehát, ha e különböző vallásoktól a törvények nemcsak azt követelik meg, hogy az államot ne háborítsák, hanem azt is, hogy egymás között se torzalkodjanak. Az állampolgár távolról sem tesz eleget a törvényeknek, ha megelégszik azzal, hogy az államot magát ne háborítsa; szükséges, hogy ne háborgassa egyetlen polgártársát sem.”⁴³

A francia vallási tolerancia másik kiemelkedő alakja Voltaire (1694–1778). A kalandos életű, felvilágosult filozófus több művét szentelte a tolerancia, illetve az állam és egyház viszonya értelmezésének. John Locke állam- és ismeretelméletének tanán túl az angol gondolkodónak a fentebb ismertetett vallási türelemről szóló levele is alakította eszméit. Voltaire szerint a katolicizmus csupán egy, a lehetséges vallások közül, de nem az egyedül üdvözítő hit. Ezen gondolata kapcsán vált a vallási türelem nézeteinek

⁴² *Montesquieu: A törvények szelleméről*. Bp. 2000. 641.; Montesquieu: *The Spirit of the Laws*. Eds. Anne M. Cohler – Basia Caroly Miller – Harold Samuel Stone. New York 1989. 258–259.; *Enlightenment and Secularism*. Ed. Christopher Nadon. New York 2013. 175–185.

⁴³ Uo. 672.; Montesquieu and His Legacy. Ed. Rebecca E. Kingston. New York 2009. 264–265.

központi elemévé. Mindenfajta bűn közül a fanatizmust tartotta a legnagyobbnak. A vallási türelmetlenség elleni írásokat tanulmányozta Bayle és Locke írásaiban. Az *Értekezés a Türelmességről* készített híres tanulmányát több nyelvre lefordították.⁴⁴ „Vajon az embereket könyvek fogják-e jobba tenni, olyan könyvek, melyek eloszlatják a babonákat és megszerettetik az erényt? Igen: ha az ifjak figyelmesen elolvassák e könyveket, megóvják magukat mindennemű fanatizmustól; megérik, hogy a béke a türelmesség gyümölcse és minden társadalom igazi célja.”⁴⁵

A francia forradalom azonban mégis mást hozott a gyakorlatba. Az angломán példa az események radikalizálódásával meglehetősen gyorsan hajótörést szenvedett. A Törvényhozó Nemzetgyűlés a gallikán hagyományok szellemében megalkotta a Papság Polgári Alkotmányát (*Constitution Civile du Clergé*), és az összes áldozópapot kötelezte, hogy erre esküt tegyen, 1790. november végén. Nem ez volt a törvényhozás első egyházzal kapcsolatos intézkedése. Még ennek az évnek az elején eltörölték a szerzetesrendeket, majd kihirdették 400 millió frank egyházi vagyon eladását, a többi kezelését pedig polgári közigazgatásra bízták.⁴⁶ A katolikus papokat fizetett állami alkalmazottakká nyilvánították, és később az eskütétel megtagadókat is mint állásukról lemondó funkcionáriusokat kezelték.⁴⁷

A francia iskolarendszert is hasonló centralizáló, etatizáló és szekularizáló tendenciák érték el. A forradalom idején megfogalmazódott az oktatáshoz való alapjog, a közoktatás kötelező és ingyenesé tétele, ami az állami irányítású egységes nemzeti nevelést hivatott megvalósítani. A katolikus egyház oktatás terén érvényesülő hatalmát a fiatal és modernizálódó francia nemzetállam megnyirbálta, majd a napóleoni császári kormányzat még inkább csökkentette. Ez alól kivételt képeztek a Keresztény Iskolatestvérek, akiket bár a forradalom alatt elűldöztek, Napóleon mégis visszahívta őket, hogy folytassák munkájukat az elemi oktatás területén.⁴⁸

A császár által bevezetett új középfokú iskolatípus, a kifejezetten az állam iránti hűség és a katonai képességek fejlesztésére létrejövő líceumok fokozatosan érték el eredményt. A konvent még 1793-ban az egész hagyományos francia egyetemi rendszert felszámolta, így Franciaország egészen a Napóleon általi újrendezésig nem bírt egyetemi szintű felsőoktatási intézménnyel. Az egyetem helyébe még a forradalom időszakában létrehozták a gyakorlatias felsőfokú szakiskolák rendszerét, amit „nagy iskolának” (*Grandes Écoles*) neveztek. Ezt a rendszert a későbbiekben fejlesztve

⁴⁴ Voltaire Political Writings. Eds. Raymond Geuss – Quentin Skinner. Cambridge 1994. 10.; Ariel Durant – Will Durant: The Age of Voltaire. 2011. 857.

⁴⁵ Ludassy Mária: Voltaire válogatott filozófiai írásai. Bp. 1991. 253.; Ira O. Wade: The intellectual Development of Voltaire. New Jersey 1969. 146.

⁴⁶ Sandy Tippet-Spirito: French Catholicism. New York 2000. 51.

⁴⁷ Roger Price: The Church and the State in France. 1789–1870. London 2017. 13–15.

⁴⁸ Uo. 27.

és részben eltérő szervezeti alapokra helyezve továbbra is megtartották, irányító szervezete az *École Polytechnique* lett. A nagy iskolákra épült rá a későbbi császári egyetem is. A nagy centralizáció szegletköve 1808-ban került a helyére: az ország valamennyi közép- és felsőfokú iskoláját az *Université France* felügyelete, pontosabban egy tisztviselőkből álló tanügyi testület irányítása alá helyezték. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy az országot 17 tankerületre (*académie*) osztották fel, amelyek székhelye praktikusán egy-egy egyetemi város lett. A tankerületek élén álló *recteur* felügyelete alá tartozott az egész francia iskolarendszer ellenőrzése a főiskolai szinttől az elemi oktatásig. A tankerületek további kisebb megyei egységekre tagolódtak, amelyek vezetését az ún. iskolafelügyelők látták el.⁴⁹

Az etatista, centralizált francia iskolarendszert megeremtő napóleoni reformok leginkább a hadsereg és a közigazgatás működtetéséhez szükséges hatékony szakember képzését szolgáló közép- és felsőoktatásra, különösen a líceumok és a nagy iskolák fejlesztésére fókuszáltak. Napoleon felfogásában az általános műveltség biztosítása kizárólag a középiskolák feladata volt. A középiskolákra a formálisan egyetemi karok rangjára emelt felsőfokú szakiskolák rendszere épült. Ezek leginkább gyakorlati jellegűek voltak, és a szakmai tudás elsajátításához szükséges elméleti ismereteket tanítottak. A francia egyetem egyik legfőbb célja olyan gyakorlati ismeretek biztosítása, amelyek különböző hivatások – mint például a katonai, jogi, orvosi, természettudományos, mérnöki – eredményes gyakorlásához, illetve azok hatékony állami ellenőrzéséhez szükségeltettek. Ez a gyakorlatias képzés felvételi versenyvizsgákkal és alapos számonkérési rendszerrel járt együtt. A különböző fakultások tanári kara kettős feladattal bírt: egyrészt közülük kerültek ki az érettségi vizsgák vizsgabizottságainak tagjai, másrészt testületeik révén a felsőfokú diplomák kiadásával gondoskodtak önön utánpótlásukról.⁵⁰

A teljesen egységes elemi iskola rendszerének kialakítására azonban 1833-ig, vagyis a polgárkirály, Lajos Fülöp uralkodásáig várni kellett. A François Guizot vezényletével megalkotott törvény megalapozásában jelentős szerepe volt Victor Cousin filozófusnak, aki a porosz oktatásról készített alapos jelentéseket. Ez a megkezdett folyamat a második köztársaság kikiáltása után fejeződött be, amikor 1881-től Jules Ferry kultuszminiszter idején bevezették az általános, világi, ingyenes, kötelező elemi iskolarendszert, és hamarosan megvalósult az oktatás átfogó államigazgatási rendszere is. A tanítást az állami iskolákban kizárólag laikusokra bízták. Ezen túlmenően 1901-ig háromezer egyházi iskolát zártak be, valamint ötvennégy kongregációt oszlattak fel – vagyonukat lefoglalva. Az 1904. évi egyesületi törvény szerint tilos a felekezeti jellegű oktatás a francia közok-

⁴⁹ *Cubberley, E.*: The History i. m. 252.; *Németh András*: A modern magyar i. m. 59–60.

⁵⁰ *Bajomi Iván*: Decentralizációs intézkedésekkel korrigált francia oktatásirányítási rendszer. *Educatio* 22. (2013) 60–72.; *Németh András*: A modern magyar i. m. 59.

tatásban, így helyére bevezették az erkölcsstant. Az oktatás ellenőrzése helyi szinten a községenként megalakuló iskolai bizottságokat illette meg.⁵¹

A szekularizáció betetőzésének az 1905. december 9-én elfogadott törvényt (*Loi de séparation des Églises et de l'État*) tarthatjuk, amely lényegében egyoldalúan felmondta a Napóleon által a Szentszékkal megkötött bilaterális konkordátumot. Az új berendezkedés értelmében a köztársaság nem finanszírozott egyetlen felekezetet sem, valamint az egyházi épületeket államosították. A törvényben „a Francia Köztársaság biztosítja a lelkiismeret szabadságát”, ugyanakkor hozzáteszi, hogy a közoktatás terén „a közszolgálatot, valamint a tanulók és családjuk kötelezettségeit meghatározó jogszabályok keretei között valósul meg”.⁵²

4. A porosz modell

„(...) de vajon lemondjunk-e ezért a szabadság eredményeiről, és inkább mostani állapotainban hagyjuk népnevelésünket, vagy azon organizmushoz forduljunk a népnevelés javítására, melyet Francia-, vagy Poroszország alkalmazott.”

Eötvös József: *Kultúra és nevelés*

Az európai etatista iskolafejlődés alapmodelljének tekintett porosz iskolaügy a 18. században kér magának helyet a nap alatt. Szellemi hátterét – legalábbis ami az időrendet illeti – hiába keresnénk a német felvilágosodás nagyjainál, nem találunk. A hatást a pietizmusban kell keresnünk, helyileg pedig Halléba kell elhelyeznünk, ahol árvaház, többféle iskola, nyomda, kórház és gyógyszertár is működött ennek a vallási mozgalomnak az égisze alatt. Ahol a pietizmus megjelent, ott gomba módjára szaporodtak ilyen intézmények. A mozgalom felfogása szerint az egyháznak és az iskolának együtt kell járnia, ezért nagy súlyt fektettek a minőségi oktatásra. Legfőbb képviselőjük Jacob Spener (1635–1705) volt, aki követőivel 1691-ben menekült Berlinbe. I. Frigyes (1657–1713) tanácsadói körének köszönhetően a pietisták az új hallei egyetemen is képviselheték nézeteiket. 1695-ben már létrehozzák a Franke Intézetet, amelynek keretein belül árvaház, sze-

⁵¹ Jarman, T. L.: Landmarks i. m. 223–224.

⁵² Takács Péter: Nehéz jogi esetek. (Jogelmélet és jogászai érvelés.) Bp. 2000. 341.; Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet. Szerk. Mezey Barna – Szente Zoltán Bp. 2003. 336.; Franciaország története. II. Szerk. Georges Duby. Bp. 2007. 161.; Eion Daly: (2012): The Ambiguous Reach of Constitutional Secularism in Republican France: Revisiting the Idea of Laïcité and Political Liberalism as Alternatives. Oxford Journal of Legal Studies. 32(3) (2012), 583–608.

gényiskola is működött. Az új király, I. Frigyes Vilmos (1688–1740) is el látogatott az intézethez 1711-ben, majd látván a puritán fegyelmet és szervezettséget, a támogatásáról biztosította a pietistákat.⁵³

A pietisták általi oktatás sikerességéről meggyőződve I. Frigyes Vilmos már 1717-ben az oktatási kötelezettségről szóló rendeletet jelentett be országában, amelyet ugyan még nem tartattak be kellő szigorral. Meggyőződését még kevésbé a felvilágosodás, mint inkább az állam megerősítése, és a Hohenzollern-dinasztia fényének növelése vezette. Utódja, II. Frigyes (1712–1786) viszont 1763-ban kelt általános porosz népiskolai rendeletével érvényt is szerzett elődje törvényének, amelyben a 6–13 éves korig tartó általános iskolakötelezettséget írt elő. A rendelet leginkább az alsóbb néprétegekből kikerülő gyerekeknek biztosította a lehetőséget, hogy alapvető iskolai képzésben részesüljenek. Az általános népiskolai rendelet nyomán a már működő gimnáziumok, valamint a polgári, közép- és reáliskolák mellett új iskolatípusként jelent meg, a népiskola.⁵⁴

A középfokú iskolák reformja már a 18. század utolsó felében elkezdődött, aminek következtében a német középiskola megkezdte diadalútját. II. Frigyes Vilmos 1787-ben létrehozta a Felsőbiskolai Kollégium nevű intézményt, amely a tanügyigazgatás központosítását célozta meg. 1788-ban bevezetik az érettségit a gimnáziumokban, valamint a középiskolai tanárok egységesítésére megalakul a Filológiai Szeminárium, ami később az egyetemek szervezeti megújítását is magával hozta. Megszüntették az egyetemi tanulmányokat bevezető karokat (amelyeknek a feladata a különböző tudással érkező friss egyetemisták felzárkóztatása volt), hiszen az egyetemi tanulmányokra már az érettségi készített fel. Innentől kezdve a gimnáziumi oktatás tartalma és követelménye is megváltozott, hiszen már ekkor kellett a tanulókat bevezetni a tudományos élet előszobájába. Ekkor kerül előtérbe a nyelvek és a matematika oktatása. A következő nagy mérföldkő 1810-hez köthető, vagyis Wilhelm von Humboldt (1767–1835) középiskolai reformjához. Nagy hangsúlyt kapott a klasszikus görög-latin irodalom alkotásaival való ismerkedés, valamint a matematika, a földrajz, a történelem és a fizika tantárgyak beemelése a tantárgyak közé. Innentől nevezik, divatos szóval, utrakistának az iskolát, vagyis kétoldalúnak, ahol a humanisztikus és a realiztikus irány egyszerre dominál.⁵⁵

⁵³ *Richard L. Gawthrop*: Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia. New York 1993. 61.; *Mary Fulbrook*: Piety and Politics. Religion and the Rise of Absolutism in England, Württemberg and Prussia. New York 1983. 153–155.; *Margaret Shennan*: The Rise of Brandenburg-Prussia. New York 2004. 63–64.; *Rudolf Vierhaus*: Deutsche Geschichte (Bd. 7). Göttingen 1978. 79–80.

⁵⁴ *David Fraser*: Frederick The Great. King of Prussia. New York 2001. 242.; *Fulbrook, M.*: Piety i. m. 167.

⁵⁵ *Karl Otmar von Aretin*: Deutsche Geschichte (Bd. 7). Göttingen 1993. 122–123.; *Enlightened War*. Eds. Elisabeth Krimmer – Patricia Anne Simpson. New York 2011. 8.

A középiskolai reformmal az iskolafelügyelet kérdésének rendezése is előkerült. Német földön az állami lépett a hagyományos egyházi felügyelet helyébe. A változásra már az 1794-ben megjelenő porosz törvénykönyv kiadásakor sor került: ekkor minden iskola állami intézménnyé vált, így az állam vált az egyetlen iskolafenntartó entitássá. A középiskolai és egyetemi reformok az átfogó, ún. Stein-Hardenberg-féle porosz államreform részéhez tartoztak. A nagyszabású modernizáció háttérében a német neohumanistákat találjuk, mint például Humboldt, Schelling, Fichte, Schleiermacher. A reformok mozgatórugói között még a Napóleontól elszenvedett súlyos katonai vereséget is meg kell említeni, amely arra ösztönözte a reformereket, hogy az állam a kultúra és oktatás téren pótolja mindazt, ami elveszett a csatatéren.⁵⁶

1859-ben került sor a reál- és felsőbb polgári iskolák vizsgarendjének kiadására, amely alapvetően három iskolatípust különböztetett meg: 1) kilencosztályos reáliskola kötelező latintanítással, amely 1882-től a reál-gimnázium elnevezést kapja; 2) hétosztályos reáliskola nem kötelező latintanítással; 3) hatosztályos felső polgári iskola latin nélkül. 1882-ben a hétosztályos reáliskola átadja helyét a kilencosztályos reáliskolának – melyben a latin nem kötelező; ez lesz az ún. felső reáliskola.⁵⁷

---

⁵⁶ *Aretin, K.*: Deutsche Geschichte i. m. 22–23.; *Németh András*: A modern magyar i. m. 61.; *Jarman, T. L.*: Landmarks i. m. 215.; *David Blackbourn*: The Long Nineteenth Century. A History of Germany. New York 1997. 81.

⁵⁷ *Németh András*: A modern magyar i. m. 62.